

УДК 347.9(477)

Розвиток принципу гласності цивільного процесу на українських землях польсько-литовського періоду (середина XIV – середина XVII ст.)

В. О. Роботинська,

здобувач Ужгородського національного університету

Досліджено становлення та розвиток принципу гласності під час розгляду та вирішення цивільних справ на українських землях у польсько-литовський період. Враховуючи те, що у цей час існували державні та недержавні судові органи, які могли розглядати приватноправові спори, засада гласності досліджується щодо кожного виду суду. Зроблено висновок про існування у цей період багатофункціональної публіки, що не тільки здійснювала громадський контроль за діяльністю суду, але й брала безпосередню участь в здійсненні ряду процесуальних дій по цивільній справі.

Ключові слова: цивільне судочинство, принцип, гласність, польсько-литовський період.

Роботинська В. О. Развитие принципа гласности гражданского процесса украинских территорий польско-литовского периода (сер. XIV – сер. XVII вв.)

Исследуется становление и развитие принципа гласности во время рассмотрения и разрешения гражданских дел на украинских землях в польско-литовский период. Учитывая то, что в это время существовали государственные и негосударственные судебные органы, которые могли рассматривать частноправовые споры, принцип гласности исследуется относительно каждого вида суда. Сделан вывод о существовании в этот период многофункциональной публики, которая не только осуществляла общественный контроль за деятельностью суда, но и принимала непосредственное участие в осуществлении ряда процессуальных действий по гражданскому делу.

Ключевые слова: гражданское судопроизводство, принцип, гласность, польско-литовский период.

© Роботинська Вікторія Олександрівна – здобувач Ужгородського національного університету

Robotinska Viktoria. Becoming and evolution of principle of publicity is in civil procedure

In this article author examines the formation and development of the principle of publicity in the consideration and resolution of civil cases in the Ukrainian lands in the Polish-Lithuanian period sir. XIV - Avg. XVII. Given that at that time there were public and private the judicial authorities that could be considered private legal disputes principle of publicity is investigated for each type. The study concluded that the existence of this period a multifunctional public that not only carried out public control over the activities of the court, but was directly involved in the implementation of a number of proceedings in civil cases.

Key words: *civil litigation, principle, publicity, Polish - Lithuanian period.*

В польсько-литовський період, що тривав з середини XIV по середину XVII ст. на українських землях (а на західноукраїнських - по XVIII ст.), існували доволі розгалужені підсистеми судових органів з вирішення цивільних та інших справ, які не були об'єднанні в єдину цілісну систему.

У цей час цивільний процес не був відокремлений від кримінального і зберігалася єдина процесуальна форма розгляду всіх судових справ. Це дає підстави говорити про існування єдиних джерел процесуального права. В Польському королівстві судовий процес регламентувався Віслецьким статутом 1347 року та Повним зводом статутів Казимира Великого 1420 року¹. Для судових органів, які діяли на базі звичаєвого права, важливе значення мали Ельблонзька книга, або так звана «Польська правда» XIII ст.² У Литовському князівстві важливими джерелами процесуального права, яке також ще не можна поділяти на цивільне процесуальне та кримінальне процесуальне, були Судебник Казимира Ягеловича 1468 року та Литовські статuti 1529, 1566 та 1588 років (хоча на перших порах існування Литовської держави на її землях діяли норми Руської Правди).

Вивченням гласності в цивільному процесі в польсько-литовський період займалися такі науковці, як І. Й. Бойко, С. Г. Ковальова, О. В. Крупка, Н. Страчено, Б. Тищик, І. Черкаський, О. В. Щербицький тощо. Але вказані автори вивчали еволюцію процесуального права цього часу в цілому або правовий статус окремого судового органу, що зумовлювало формування поверхового матеріалу стосовно розвитку такої засади цивільного судочинства цього часу, як гласність.

Внаслідок станового та професійного розшарування населення цього часу було сформовано багато станових та професійних судів, особливо для міського населення, організація та порядок діяльності яких були різноманітні.

Якщо в сучасний період судові органи являють собою постійно діючі державні установи, двері яких відкриті, в Середньовіччі на українських землях судові органи або створювалися для розгляду окремої цивільної справи, або працювали сесійно. Єдиним винятком із цієї усталеної практи-

¹ Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349-1569 рр.): монографія / Бойко І. Й. — Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. — С. 501.

² Бедрій М. Система українського звичаєвого права: історико-правовий аспект / М. Бедрій // Вісник Львівського національного університету. Серія юридична. — 2011. — Вип. 54. — С. 45.

ки були випадки вчинення судових функцій представниками органів виконавчої влади (судова влада від виконавчої не була відокремлена), що діяла на постійній основі. Але навіть у цьому випадку діяльність із розгляду судових справ, як правило, була унормована певним проміжком часу. Така ситуація, можливо, була зумовлена повільним ритмом соціально-економічного життя (особливо на початку польсько-литовського періоду), яке зумовлювало існування незначних цивільно-правових спорів, заради розгляду яких не було потреби створювати постійно діючий судовий орган.

Система державних судових органів у Польському королівстві була представлена: 1) земським судом, який розглядав цивільні справи шляхти у формі виїзних засідань, що систематично проводилися у певних містах воєводства в заздалегідь визначений термін («рочки»); 2) гродським судом, який створювався для розгляду кримінальних справ, але через те, що він працював постійно, даний суд поступово перейняв на себе частину цивільних справ земських судів, які розглядав кожні два тижні в замку, де була резиденція старости, очільника повітової адміністрації; 3) підкоморським судом, який розглядав земельні спори безпосередньо на місці виникнення суперечки, тобто це був виїзний суд без власного приміщення; 4) надвірним власним королівським трибуналом, що діяв як перша та апеляційна інстанція по судових справах, розглядав справи за місцем перебування короля (останній головував у цьому суді); 5) королівським сеймовим судом, що був судом першої та апеляційної інстанції, але переважно по кримінальних справах, хоча і міг розглядати цивільні справи (наприклад, справи про купівлю майна короля); 6) королівським судом асесорів, який був першою інстанцією для населення міст, які розташовувалися у королівщинах, та апеляційною інстанцією для судів магістратських міст, які володіли магдебурзьким правом і могли вирішувати цивільні справи; 7) комісарським судом, що був судовим органом уповноважених королем осіб, спеціально призначених для розгляду конкретної кримінальної або цивільної справи (наприклад, спір між станами про привілеї, справи стосовно королівських маєтків, регалій та прибутків тощо)³. Із цього списку фактично судові органи з четвертого по сьомий можна назвати королівськими, оскільки вони здійснювали судочинство за участі короля або уповноважених ним представників.

У Великому князівстві Литовському діяли загалом аналогічні Польському королівству державні судові органи: суд Великого князя, суд Пан-Ради, суд маршалка, маршалківський суд, комісарський суд. Але в системі державних судів не було станових судів феодалів у вигляді земських, гродських та підкоморських судів⁴. Дані судові привілеї литовські феодали вибороли собі після судової реформи 60-х років XVI ст., яка була наслідком проведення шляхетської реформи в першій половині XVI ст.⁵

³ Бойко І. Й. Цит. праця. — С. 237-252.

⁴ Ковальова С. Г. Судоустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського : монографія / Ковальова С. Г. — Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. — С. 42.

⁵ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Яковенко Н. — [3-те вид., перероблене та розшир.]. — К. : Критика, 2006. — С. 172.

Зокрема, був прийнятий другий Литовський статут 1566 року, який закріпив існування вказаних судових органів. Ось чому в Литві нерідко вказані суди називають статутними⁶.

Щодо діяльності державних судових органів польсько-литовського періоду окремі дослідники відзначають, що судові справи розглядалися публічно та відкрито, а усність розгляду цивільної справи давала можливість публіці, яка була присутня на засіданні, сприймати безпосередньо вчинювані процесуальні дії⁷. Інші дослідники, посилаючись на практику земського судочинства у Великому князівстві Литовському, на наш погляд, слушно вказують, що повна реалізація публічності, відкритості (гласності), була обмежена становим рамками⁸. Дійсно, навряд чи можна вважати, що під час розгляду цивільної справи шляхтича або магната, наприклад, земським судом, могла бути присутня публіка із непривілейованих верств населення. С. Г. Ковальова також вказує, що «склад сторонніх осіб визначався самими сторонами, і вказані особи, як правило, були однієї соціальної приналежності з ними. Крім того, бути присутніми на процесі мали право всі охочі. Звичайно їх було досить багато, оскільки на сесію земського або гродського суду з'їжджалися всі, чий справи чекали на розгляд, а також їхні свідки, родичі, друзі. Всі вони мали право при бажанні бути присутніми під час розгляду не тільки власної справи, але й інших справ»⁹.

Слід зазначити, що причини присутності публіки або сторонніх осіб під час здійснення правосуддя в державних судах у польсько-литовський період не завжди пов'язувалися із традиційними причинами в сучасному розумінні. Певною мірою гласність судового процесу пов'язували з необхідністю убезпечити людину від прояву гордині, що вважалася одним із християнських гріхів¹⁰. Так, у багатьох випадках, коли судочинство здійснював Великий литовський князь, у суді могли бути присутні вищі світські або духовні земельні аристократи, інколи іноземці, що мешкали при дворі володаря, але не як судді, а як публіка¹¹. На нашу думку, дане питання пов'язувалося не тільки із здійсненням громадського контролю, а й контролю деяких сановників, щоби володар не вийшов за межі своєї підвідомчості. Справа у тому, що як у Польському королівстві, так і в Литовському князівстві феодали протягом тривалого часу добивалися різноманітних судових привілеїв: спочатку права бути судимими тільки судом володаря, а потім права бути судимим судом поза контролем володаря, тобто виводили себе з-під королівської чи

⁶ *Статути* Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — Одеса. Юридична література, 2002. — Том II : Статут Великого князівства Литовського 1566 року. — 2003. — С. 459.

⁷ *Бойко І. Й.* Цит. праця. — С. 504-505.

⁸ *Крупка О. В.* Земський суд на Волині (середина XVI – перша чверть XVII ст.) : дис. ... канд. юрид. наук : 07.00.01 / Крупка О.В. – Рівне, 2011. – С. 181.

⁹ *Ковальова С. Г.* Цит. праця. – С. 145.

¹⁰ *Старченко Н.* Публічність як домінанта культурної традиції (Волинь другої пол. XVI століття) / Н. Старченко // *Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей.* – Т. V. – К., 1998. – С. 68–81.

¹¹ *Акты* Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. – Вып. 1. – М., 1899. – С. 75-76; *Акты* Литовской Метрики / собраны Ф. Леонтовичем. – Варшава : Типография Варшавского учебного округа, 1896. – Т. 1. – Вып. 1. 1385–1499. – С. 67.

великокнязівської юрисдикції. Присутність на цивільних справах короля або великого князя з боку феодальної еліти можна розглядати як форму контролю за механізмом поділу державної влади, де на перший план виходило не стільки обґрунтоване та законне вирішення самої справи, скільки недопущення розширення судової компетенції сюзерена. Звичайно, в процесуальному аспекті феодала не могли б вплинути на подібне правопорушення, оскільки рішення сюзерена оскаржити не можна було, але в політичному плані відповідальність за подібне правопорушення завжди існувала. Так, для польсько-литовського періоду було характерне таке явище політичного життя, як «рокош»: озброєний виступ феодальних станів проти короля, якщо він порушує «шляхетські вольності»¹².

Крім того, як не дивно, але публіка могла консультувати суддю з питань права. Так, М. Любавський, вказуючи на відсутність єдиного права у Литві до прийняття Литовських статутів (до 1529 року), стверджує, що багато цивільних справ вирішувалися на місцевому праві (наприклад, місцевих звичаях), якого князь, звісно, знати не міг. Ось чому представники земель, де мешкали сторони, були присутні на засіданні та консультували суд про зміст норм місцевого права¹³. Як вказує С. Г. Ковальова, іншою функцією «сторонніх людей» було наглядати за ходом процесу з метою попередження навмисних чи невільних зловживань владою з боку суддів. Присутність вказаних осіб також зумовлювалася тим, що нерідко акти судочинства не записувались, отже, необхідно було мати свідків процесу, які б могли підтвердити, що судочинство було відправлене із дотриманням усіх процесуальних норм. Участь «сторонніх осіб» у процесі була пасивною, безпосередньо на хід процесу вони не впливали, але присутність їх на суді надавала процесові характеру гласності, крім того, вони певною мірою компенсували некомпетентність і непрофесіоналізм суддів¹⁴.

Після того, як у Литві були прийняті Статути, потреба в консультантах суддів з питань місцевого права відпала. Адже до суддів стали висуватися вимоги знання права (арт. 1 Розділ IV Литовського статуту 1566 р.)¹⁵.

Як у Польщі, так і в Литві діяла система недержавних судів, що було пов'язано із обшчинним способом життя у феодальну епоху. Зокрема, такими судами були судові органи сільської общини, судові органи міської общини та судові органи церковної общини.

Копні суди ведуть свою історію від Київської Русі, коли населення села або декількох сіл збиралося («копилося») на сходки для вирішення важливих питань життя общини, у тому числі правових спорів, наприклад земельних, між її членами (такими членами могли бути також шляхтичі, що жили в селі)¹⁶.

¹² Сухонос В. В. Інститут глави держави в конституційному праві : монографія / Сухонос В.В. – Суми ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. – С. 55.

¹³ Любавский М. К. Къ вопросу объ удѣльныхъ князьяхъ и мѣстномъ управленіи въ Литовско-Русскомъ государствѣ / Любавский М. К. – СПб. : Типографія В. С. Балашева и К, 1894. – С. 53.

¹⁴ Ковальова С. Г. Цит. праця. – С. 143.

¹⁵ Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса. Юридична література, 2002. Том II : Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – С. 294.

¹⁶ Тищик Б. Копне судочинство в Україні та особливості його здійснення (XIV – XVIII ст.) / Б. Тищик, М. Щедрий // Право України. – 2010. – №1. – С. 68.

Діяльність копного суду засновувалася на багатьох принципових засадах, однією з яких була гласність. Але гласність копного судочинства була своєрідною і відрізнялася від державних судів.

По-перше, громада (публіка) була присутня на розгляді справи, оскільки вона із свого складу мала обрати копних суддів, які після обрання та складання присяги кидали шапки в коло, яке обступала громада¹⁷. Крім того, на велику копу запрошували по одному-двох чоловіків із трьох сіл сусіднього копного округу. Вони називалися в копному судочинстві «люди сторонні». У них не було права голосу, проте ці суб'єкти слідкували за ходом судового розгляду. На засіданні копного суду могли бути присутні поміщики та державні чиновники, але також без права голосу. Решту копного зібрання становило селянство (громада)¹⁸.

По-друге, громада виконувала функції свідка, що зберігає у пам'яті всі подробиці процесу і в разі необхідності зможе відтворити їх, оскільки практично все населення копного округу було неграмотним (пізніше протоколюванням справ у копних судах займаються возні зі своєю «стороною», які мали після закінчення розгляду справи представити до гродського суду реляцію – звіт про хід копного судового процесу)¹⁹.

По-третє, всі жителі копного округу з метою відведення підозр від свого села повинні були після оголошення про вчинення правопорушення допомагати сторонам та копним суддям зокрема, вони закликалися до збирання доказів у справі²⁰. Справа у тому, що всі жителі копного округу були пов'язані круговою порукою, де відповідальність за кожен двір несло все село, а за одного мешканця – всі жителі села або сіл, що входили до копного округу. Крім того, допомога іншому в цивільній справі давала людині гарантію того, що в майбутньому до неї будуть так само ставитися й допомагати в її справі.

По-четверте, копна громада могла виконувати функції поручителя за того, хто звинувачувався у вчиненому правопорушенні, коли справу не можна було вирішити в одному засіданні, й її переносили на інший день. Порука мала забезпечити явку відповідача на нове засідання. Оскільки тюрем по селах, як правило, не було, то сама громада повинна була забезпечити явку на судовий процес відповідача, давши поруку в 100 або 1000 кіп грошей²¹.

Отже, копне судочинство було гласним, публіка повинна була не тільки забезпечити громадський контроль за діяльністю копного суду, а й виконувати функції помічника судді, свідка, що фіксував важливі процесуальні факти, забезпечувати вчинення окремих процесуальних дій тощо. Характерно, що частина публіки копного округу, не маючи статусу учасника судового процесу та права голосу при винесенні рішення, мала бути обов'язково на судо-

¹⁷ Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні — Русі XVI—XVIII вв. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. — К., 1928. — Вип. 4, 5. — С. 263-265.

¹⁸ Щербицькій О. В. Суды въ бывшемъ Великомъ княжестве Литовскомъ / Щербицькій О. В. — Вильна, 1912. — С. 24.

¹⁹ Ковальова С. Г. Цит. праця. — С. 144.

²⁰ Тищик Б. Цит. праця. — С. 70.

²¹ Ефименко А. Я. Южная Русь: Очерки, изслѣдованія и замѣтки / Ефименко А. Я. — С.-Петербург, Изданіе Общества имени Т.Г. Шевченка, 1905. — Т. 1. — С. 353.

вому засіданні, тобто це було не право, а обов'язок стосовно усієї копної громади. Загалом, представництво громади на копному судочинстві могло бути досить великим. Так, М. М. Бедрій вказує, що в 1629 році в с. Липляни Овруцького повіту Київського воєводства відбулося засідання копного суду за участі ста осіб²².

Недержавні суди у містах, які користувалися магдебурзьким правом, здійснювали розгляд цивільних та кримінальних справ щодо жителів даного міста: цивільні справи розглядала міська рада, а кримінальні – міська лава. Інколи вони могли об'єднуватися для розгляду складних судових справ. Судовими функціями також був наділений війт, який міг виконувати судові функції з міською радою. Такий суд називався бургграфський суд. Підвідомчість судових справ магістратського суду визначалася грамотою, якою місто наділялося правом на самоврядування. Деякі справи могли бути залишені у віданні державних судів²³.

У малих містах бургграфський суд відбувався за обов'язкової участі всіх дорослих чоловіків міста, де розглядалися питання дотримання громадського правопорядку, підтримання добрих звичаїв і поведінки, а також прийняття рішення з конкретних цивільних та кримінальних справ²⁴.

Церковне судочинство – це доменіальний суд, тобто суд церковних ієрархів стосовно жителів, які проживають на їхніх землях, та духовний суд, який розглядав духовні, а не світські справи, зокрема, недотримання церковних обрядів, майнові суперечки подружжя, справи про спадкування, розірвання шлюбу тощо²⁵. У Великому Литовському князівстві було заборонено на духовному суді розглядати світські справи феодалів, міщан та селян (арт. 26 Розділ III Литовського статуту 1566 р.)²⁶. Суддями в церковних духовних судах були протопопи, єпископи, владики монастирів, де апеляційною інстанцією був суд митрополита.

Щодо гласності у вузькому значенні, то заборонялося заочне судочинство, тобто без участі зацікавлених осіб. Виклик сторін у справі був обов'язковим, і цим займалися спеціальні посадові особи. Так, у Польському королівстві відповідно до Formula processus 1523 р. позов, який міг писати позивач або з його слів судовий писар, відповідачу приносив возний, де вказувалися місцезнаходження суду, суддя, який розглядав справу, та дата її розгляду²⁷.

Навіть після об'єднання Польщі та Литви у Річ Посполиту заборонялося заочне судочинство. Так, Великий князь Сигізмунд II у своїй грамоті чиновникам та васалам наказував наступне: «Мы, господарь, постерегаючи того, якобы за тими спору и незгоды вашими, шкода в пожитках скарбу нашого не делалася, для тогож, естлибы есте себе от них в той справе мытной кривду

²² Бедрій М. М. Копні суди на українських землях у XIV – XVIII ст.: історико-правове дослідження: монографія / Бедрій М. М. – Львів : Галицький друкар, 2014. – С. 47.

²³ Ковальова С. Г. Цит. праця. – С. 126.

²⁴ Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): історико-правове дослідження / Кобилецький М. – Львів : ПАІС, 2008. – С. 260.

²⁵ Ковальова С. Г. Цит. праця. – С. 113.

²⁶ Статуту Великого князівства Литовського : у 3 т. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса. Юридична література, 2002. –Том II : Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – С. 288.

²⁷ Бойко І. Й. Цит. праця. – С. 510-511.

якую мели, ... тогда приказуем вам, ажбы есте теперь зараз в том з ними перед нами, господарем, яко в речи поборовой, расправилися, а заочне некоторых пофалок им самим и справцам их не чинили»²⁸. В іншій цивільній справі теж можна побачити необхідність виклику до суду всіх зацікавлених у ній осіб. Зокрема, 9 грудня 1583 р. владика Берестейській єпископ Феодосій отримав від короля листи у справі про незаконне розірвання шлюбу, яке здійснили підвідомчі йому попи Берестецький і Кам'янецький. Позивач Кіндрат звертався до Феодосія зі скаргою на те, що попи його розлучили із жінкою за її заявою безпідставно, не повідомивши йому. Феодосій призначив «рок за чотири недели», однак попи не з'явилися і Феодосій, вирішивши «заочно не судити», звелів Кіндрату подавати позов удруге. Тоді Кіндрат поскаржився на єпископа до гродського суду. Володимирський вїт особисто відвідав Феодосія і підтримав позов Кіндрата. Єпископ скасував декрет попів, «за никчемных их узнавши»²⁹.

Отже, в польсько-литовський період розгляд цивільних справ був гласним; публіка, окрім функцій громадського контролю, мала виконувати інші функції, які не властиві сучасній публіці в цивільному процесі (судового консультанта, помічника, свідка, поручителя тощо). У низці випадків розгляд цивільних справ мав проходити обов'язково за участі публіки, яка мала з'явитися до місця їх розгляду. Заборонялося судочинство без повідомлення зацікавлених сторін про розгляд їх справи.

²⁸ *Грамоти XV ст.* / ред. В. М. Русанівський. – К., 1974. – С. 105.

²⁹ *Ковальова С. Г.* Цит. праця. – С. 115.